

Dr Boris Nilević

IZ HISTORIJSKE GEOGRAFIJE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI 1463 — 1557. GODINE

Srpske pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini nalazili su se do obnove Pečke patrijaršije (1557. g.) u sastavu tri episkopije: dabarske ili dabrobosanske, zahumskohercegovačke i zvrničke. Pod Osmanlijama Bosna se dijelila na sandžake: bosanski, hercegovački i zvrnički, pa su se prema toj podjeli ravnale i eparhije. Jedan izvještač, trogirski arhidjakon Frančesko Leonardić, iz znatno docnijeg vremena (1641. g.) navodi »kako srpski patrijarh ima tada pod sobom 41 mitropolita i episkopa od kojih je on neke ustanovio kako se je raširilo tursko carstvo na tim stranama; on odmah osniva novu episkopiju kako sultan osnuje sandžak.«¹

Starinu crkava i manastira unutar pomenutih eparhija nije lako dokučiti, s obzirom na nedostatak brojnije pisane i materijalne građe, koja bi pružila veći uvid pri rekonstrukciji historijske geografije srpske crkve u našim zemljama u vrijeme osmanske vlasti. Zbog oskudice primarne građe mnogo toga nosi pečat tradicije, pretpostavki i negatorskog odnosa prema višestoljetnoj turskoj vlasti uopće, te zato postanak srpskih bogomolja vezuje za srednji vijek.

Narodna tradicija pripisuje caru Konstantinu zidanje gotovo svih važnijih manastira u Hercegovini: Zavale, Tvrdoša, Dobričeva i Kosijereva, sve »prema karakteristici terena, dana po narodnoj etimologiji tih mesta.«² U narodu je rašireno mišljenje da su pravoslavni manastiri u sjevernoistočnoj Bosni zadužbine Nemanjića. Međutim, to se ne da ničim dokazati, jer ozbiljni radovi i nesumnjive činjenice kazuju da su ti hramovi podizani krajem 16. ili u početku 17. stoljeća. Ipak, to ne znači da oni nisu mogli da budu podignuti na mjestu gdje je i ranije postojala neka crkva ili u blizini tak-

¹ Filipović S. M., *Počeci i prošlost Zvrničke eparhije*, Bogoslovlje, Izdaje Pravoslavni bogoslovski fakultet u Beogradu, Godina XIII (XXIII), Sveska 1 i 2, Beograd, 1964, 62 (Filipović S. M., *Počeci i prošlost*); Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini* (od 960. do 1930. god.), Sarajevo, 1931, 32 (Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva*); Slijepčević Dj., *Istorija srpske pravoslavne crkve, II knjiga: Od početka XIX veka do kraja drugog svetskog rata*, Minhen, 1966, 500 (Slijepčević Dj., *Istorija srpske pravoslavne crkve II*).

² Ćorović V., *Hercegovački manastiri*, Zavala, Starinar, Organ srpskog arheološkog društva, Treća serija, knjiga prva, Beograd 1923, 210 (Ćorović V., *Zavala*).

vog mjesta. Ove dvije mogućnosti bi se mogle odnositi na manastire Papraču i Lomnicu.³

Za neke crkve u Bosni i Hercegovini iz XVI stoljeća, za koje se u natpisima kaže da su tada obnovljene, moglo bi se pretpostaviti da su podignute na temeljima srušenih bogomolja iz XIII i XIV stoljeća, kao na primjer Dobrićevo kod Trebinja, Zavala u Popovom Polju i Ozren kod Tuzle. Na ovu pretpostavku najviše upućuju oblici osnova ovih hramova koji se u nekim slučajevima poklapaju sa osnovama stare raške arhitekture.⁴

Priče o masovnom rušenju crkava ili njihovom pretvaranju u džamije su preuveličane, mada imaju izvjesnu realnu osnovu na kojoj su izrasle. Nasilno, hrišćanski hramovi su nestajali izuzetno, koliko je poznato, u prvom osvajačkom ratu, odnosno u vrijeme velikog austrijsko-turskog rata, krajem XVII stoljeća.⁵ Uglavnom za smutnih vremena. Češći razlog rušenja hrišćanskih bogomolja bila je njihova zapuštenost, obično po gradovima, u kojima je preovladavalo muslimansko stanovništvo, sastavljeno od doseljenika ili islamiziranih hrišćana. Po osmanskim zakonima, ako je crkva bila napuštena više od pedeset godina, mogla se porušiti ili pretvoriti u džamiju. Gradske crkve su relativno brzo izgubile svoje vjernike, te su postepeno nestajale. Neke od njih su bile pretvorene u džamije, dok su druge rušene i od njihovog materijala građana su razna javna zdanja.⁶ Ovo je i razumljivo jer su Turci preferirali muslimanski grad, te je hrišćansko stanovništvo tu ostajalo u manjini.

Osmanlije nisu zabranjivale opravljjanje hrišćanskih crkvi i manastira, ali ni dozvoljavale da se, bez naročite dozvole, podižu nove bogomolje. Jedan podatak iz 1527. godine kazuje da je sarajevski sud dozvolio rimokatolicima u Fojnici da mogu »podići crkvu iste veličine kakva je bila.«⁷

Turci su zakonima zabranjivali podizanje sasvim novih hrišćanskih bogomolja. U brojnim kanun — namama postoje odredbe koje strogo zabranjuju podizanje crkvi tamo gdje ih za »starog nevjernihog vremena« nije bilo. To su kanun — name za bosanski sandžak iz 1516, 1530. i 1542. godine te kanun — nama za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak iz 1539. godine.⁸ Kako su ovi zakoni u pogledu tretmana crkava slični, navešćemo odredbe jednog (iz 1516.

³ Filipović S. M., *Manastir Vozuća u Bosni*, Skoplje 1940, 8. (Filipović S. M., *Manastir Vozuća*).

⁴ Istorija naroda Jugoslavije, Prva knjiga (do početka XVI veka), Beograd 1953, 569 (Istorija naroda Jugoslavije I).

⁵ Petković S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557 — 1614*, Novi Sad 1965, 46 (Petković S., *Zidno slikarstvo*).

⁶ Isto, 46.

⁷ Slijepčević Dj., *Istorija srpske pravoslavne crkve*, I knjiga: Od pokršćavanja Srba do kraja XVIII veka, Minhen 1962, 307 (Slijepčević Dj., *Istorija srpske pravoslavne crkve* I).

⁸ Kanuni i kanun — name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, Monumenta Turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, Tomus primus, Serija I, Zakonski spomenici, Sv. I, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, 31, 43, 56, 66 (Monumenta Turcica I).

godine), kao uzorak za ostale: »Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; ... A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.«⁹

I pored ovako strogih naredbi, ipak je u XVI stoljeću najviše sagrađeno i obnovljeno srpskih crkvi i manastira. Turski činovnici su bili podmitljivi i ćutke su prelazili preko protupravne izgradnje novopodignutih bogomolja. Upravo o tome kazuju navedene kanun — name, jer se paralelno sa zabranom građenja novih crkava kadijama kaže: »A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.«¹⁰

Kako se u praksi odvijala procedura oko popravka ili obnove od temelja hrišćanske bogomolje, koja je postojala od »starog nevjerničkog vremena.«? Ktitori, bili oni svjetovni ljudi ili kaluđeri i popovi, obraćali su se obično kadiji za dozvolu da se neka crkva popravi ili podigne na starim temeljima. Mnogo rjeđe su se inicijatori obnove hrišćanskih bogomolja obraćali direktno sultanu, koji je onda fermanom naređivao područnom kadiji da odobri potrebne radove.¹¹ Takav je slučaj bio sa popravkama Dubočice 1600. i Dovolje 1632. godine.¹² Uvjerivši se iz podnijetih starih povelja ili na osnovu svjedočenja dvojice muslimana da je crkva postojala prije turskog osvajanja, kadija je izdavao načelnu dozvolu. Poslije toga na crkvište ili do dotrajale bogomolje izlazila je komisija sastavljena od muslimana koja je tačno određivala obim popravki ili veličinu obnovljenog hrama. Tek potom bi se prišlo samom poslu. Ovakva procedura pri obnovi crkvenih zdanja bila je ustaljena kako za pravoslavne tako i za katoličke bogomolje.¹³ Ovo potvrđuju mnogi izvori osmanskog porijekla koji se odnose na obnovu Dovolje, Zavale, Žitomislića, Dubočice i Dobrilovine.¹⁴

U svim dozvolama »uvek se naročito upozoravalo da se crkve prilikom obnove nikako ne mogu uvećavati. Katkada se direktno ističe da se ne sme nikako odobriti korišćenje više kreča, kamena i ostale građe, nego što je ranije upotrebljeno — kao što to čini sultan Murat IV u naredbi pljevaljskom kadiji 1632. godine povodom popravke Dovolje. Drugom prilikom, u dozvoli za opravku Dobrilovine 1592. godine navode se i tačne mere crkve — dužine 13 aršina i širina 9 — da bi se onemogućilo obmanjivanje vlasti.«¹⁵

Istraživanja turskih izvora pokazuju ipak tolerantnost osmanskih vlasti čak i prema nastajanju sasvim novih srpsko-pravoslavnih hramova. Pretpostavlja se da je u prvim decenijama po obnovi Patrijaršije (1557) iznova sagrađeno ili obnovljeno preko stotinu

⁹ Isto, 31.

¹⁰ Isto, 31, 43, 56, 66.

¹¹ Petković S., Zidno slikarstvo, 48.

¹² Isto, 48, nap. 103.

¹³ Isto, 48.

¹⁴ Isto, 48.

¹⁵ Isto, 49.

pravoslavnih bogomolja na širokom području na kome je djelovala Pečka patrijaršija. Tada je srpska crkva dolaskom na prijesto obnovljene patrijaršije patrijarhâ iz kuće Sokolovića, koji su bili u rodbinskim vezama sa velikim vezirom Mehmed — pašom Sokolovićem, imala povoljniji položaj unutar Carstva.¹⁶

Imala ga je i prije tog važnog događaja u historiji srpske crkve i naroda. Istraživanja turskih izvora od strane dr Adema Handžića, a koja se odnose na sjeveroistočnu Bosnu, pokazuju da su i prije obnavljanja Pečke patrijaršije (1557) podizane u ovoj oblasti nove crkve.¹⁷ Bitnost turskih odredaba ležala je u tome što je turskim osvajanjima naših krajeva bilo u tome pogledu sankcionisano zatečeno stanje, ali se uz posebna ovlašćenja dozvoljavala i gradnja novih hramova. Te osmanske zabrane važile su prije svega za gradove gdje su Turci nastojali da razviju muslimanske kasabe. Osmanlije su ipak bile popustljive prema srpskom stanovništvu čiju su kolonizaciju protežirali i usmjeravali prema svojim stratezijskim razlozima.¹⁸ To se vidi i na primjeru kontinentalne Dalmacije (Dalmatinske Zagore) koja je pala u turske ruke. Krajeve napuštene od hrvatskog življa, od Zrmanje do Cetine, počele su Osmanlije naseljavati Srbima iz Bosne i Hercegovine i stare Srbije kao kolonizacionim elementom, naročito između 1523. i 1527. godine. Sa srpskim narodom došlo je i dosta sveštenika.

Sa ovom srpskom seobom morala se utvrditi i razgranati i pravoslavna vjera u Dalmaciji. Osmanlije su tada Srbima iz političkih razloga davale izvjesne garancije o zaštiti vjere i slobodi bogoslužjenja. U vremenu od 1523. do 1537. godine podignuto je u turskoj Dalmaciji dosta malih uskočkih crkvice u Biljanima, Ostrovici, Karinu, Djevrskama, Kistanjama, Biovčinom Selu, Radučiću, Mokrom Polju i Žagroviću.¹⁹ Srbi zauzeše i većinu katoličkih crkava napuštenih od Hrvata i pretvoriše ih u bogomolje pravoslavne. Arcibiskup zadarski Karaman »ljutito opaža, kako Srbi u Dalmaciji tečajem vremena samovlasno zauzeše crkve latinske, prisvojiše ih sebi i pretvoriše na svoj obred.«²⁰

Većina stranih putopisaca bilježi da su od XVI stoljeća na svojim putovanjima kroz Bosnu vidjeli očuvane srpske crkve, manastire i monahe sa izvjesnim povlasticama. Tako je u malom manastiru Dobrunu našao B. Kuripešić 1530. godine osam kaluđera: »... i dođosmo do malenog manastira u kome se nalazilo 8 srpskih kaluđera. Jedan od njih izađe u sveštениčkom ornatu nama u susret.

¹⁶ Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1971, 136, nap. 49 (Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo*).

¹⁷ Handžić A., *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 113 (Handžić A., *Tuzla*).

¹⁸ Isto, 113.

¹⁹ Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija*, Istorijski pregled, Novi Sad 1901, 168 — 169 (Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija*); Episkop dalmatinski Stefan, *Srpska crkva u Dalmaciji i Boki Kotorskoj*, Srpska pravoslavna crkva 1219 — 1969, Spomenica o 750 — godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 274 (Episkop dalmatinski Stefan, *Srpska crkva*).

²⁰ Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija*, 169.

Gospodu i nas lijepo primiše i Bogu svemogućem pomoliše se za naš srećan put i povratak.«²¹ Putopisac Kuripešić ističe da je u Gornjoj Bosni (Gornja Bosna po Kuripešiću obuhvatala je teritoriju od grada Vrhbosne do Zvečana i Mitrovice — B. N.) vidio »mnogo crkava i srpskih sveštenika i manastira sa srpskim i grčkim kaluđerima; vidjesmo krstove na grobovima i druge hrišćanske znakove.«²² U manastiru Mileševu pominje Katarino Zen 1550. godine 50 kaluđera.²³

Da je bilo vjerske tolerancije vidi se i na drugim primjerima. Muslimani su poštovali i posjećivali pravoslavna kulturna mjesta kao čajničku Bogorodicu i grob sv. Save u Mileševu. Niz stranih putopisaca XVI stoljeća (Mlečici, Francuzi i Nijemci) svjedoči kako je muslimanski življ poštovao grob sv. Save i da je ovoj bogomolji darovao veću milost negoli hrišćani.²⁴

U Hercegovini se takođe slobodno razvija crkveno graditeljstvo, prevashodno uz stručnu pomoć dubrovačkih majstora. Dubrovački zidari Radić Obradović sa učenikom Stjepkom, Radivoj Obradović i Matko Vlahušić, obavezali su se u ugovoru od 16. februara 1499. godine, grahovskoj opštini i monahu Lavrentiju, koji je predstavljao to mjesto, da će u Grahovu podići crkvu posvećenu sv. Nikoli.²⁵ Zidar Matko Vlahušić je već idućeg dana odustao od posla dok su ostali majstori krenuli s kaluđerom Lavrentijem u Grahovo.²⁶ Monah Lavrentije se obavezao da će im za rad platiti dvadeset i devet zlatnih dukata i da će se u Grahovu brinuti o njihovom snabdijevanju. Zidari su, prema ugovoru, dobili i po 16 dana odmora za vaskršnje praznike.²⁷ Izgradnja bogomolje je trajala do 1502. godine kada je obavljena posljednja isplata za posao.²⁸

Početkom februara 1503. godine sklopljen je u Dubrovniku ugovor između monaha Romana, koji je vjerovatno bio sabrat manastira Tvrdoša kod Trebinja, i dubrovačkog zidara Mihoča Radojevića o gradnji crkve u selu Lugu u blizini Trebinja.²⁹ U ugovoru je rečeno da će

²¹ Kuripešić B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, preveo sa njemačkog Pejanović Dj., Sarajevo, 1950, 26 (Kuripešić B., *Putopis*).

²² Isto, 31.

²³ Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, 310 (Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*).

²⁴ Matković P., *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vjeka*, II, Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga LVI, Zagreb, 1881, 214; isti, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vijeka (III D. Šepera, IV J. Chesneau — a i V K. Zena), Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga LXII (62), Zagreb, 1882, 98; Samardžić R., Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI — XVII vek, Beograd, 1961, 112; Radojčić S., Mileševa, Beograd, 1971, 45.

²⁵ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae* 93, fol. 119' — 120, 16. II 1499 (Div. Canc.).

²⁶ Div. Canc. 93, fol. 120.

²⁷ Div. Canc. 93, fol. 119' — 120.

²⁸ Div. Canc. 93, fol. 119'.

²⁹ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Notariae* 82, fol. 81 — 81', 9. II 1503 (Div. Not.).

graditelju Mihoću biti isplaćeno za rad 11 zlatnih dukata i jedan konj.³⁰ Majstor Radojević se obavezao da će na ovoj bogomolji popravljati sve kvarove u toku idućih deset godina.³¹

Dubrovački majstori su vjerovatno gradili i veliku crkvu trebinjskog manastira Tvrdoša, posvećenu Uspenju Bogorodice. Tu je bilo sjedište njenog ktitora, hercegovačkog mitropolita kir Visariona.³² Prema zapisu kaluđera Marka Trebinjca, bogomolja je bila skoro gotova 1509. godine.³³ U 1510. godini crkva se još pokrivala, jer je mitropolit dobio, kako saznajemo iz dubrovačke senatske odluke, dva milijara crijepova sa teritorije Dubrovačke Republike.³⁴ Iste godine (5. juna) obavezao se slikar Vice Dobrićević da iz Dubrovnika dođe u Tvrdoš i da tamo po zidovima manastirske crkve slika »na grčki način« (»more greco.«). Za taj posao on će primiti 30 dukata.³⁵

Iz gore navedenih samo nekih primjera da se ipak relativizirati znanstveno — historijskim pristupom, u narodu stvorena predrasuda, da su Turci u našim krajevima prilikom osvajanja rušili i palili manastire i crkve, da su ukidali sve što je u srpskom narodu ostalo iz ranije samostalnosti. Svestrani narodni život odvijao se i dalje, historija nam ipak nije bila tako crna.

SUMMARY

FROM THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1463 TO 1557.

The Serbian Orthodox Churches and their monasteries in Bosnia and Herzegovina, were, until the renewal of the patriarchate of Peć in the year 1557, structured in three eparchies: Dabarska or Dabrobosanska, Zahumskohercegovačka and Zvornička.

The antiquity of the churches and monasteries within the aforementioned eparchies isn't easily determined because the written material and relics are still lacking; these would be of help in a greater reconstruction of the historical geography of the Serbian Church in our lands during the period of Ottoman rule.

Because of the lack of primary material, a negative attitude towards the many centuries of Turkish rule asserts that the founding of Serbian churches lies earlier in the Middle Ages.

³⁰ Div. Not. 82, fol. 81.

³¹ Div. Not. 82, fol. 81.

³² Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd, 1963, 267.

³³ Isto, 267.

³⁴ Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium Rogatorum 31, fol. 211', 14. V 1510 : P. p. est de concedendo metropolitano Cherezgovine eius expansis duo milliarie cupporum.

³⁵ Div. Canc. 102, fol. 72', 5. VI 1510.

From several of the cited examples it is nevertheless only a relative scientific-historical admission of popular prejudice that the Turks in our lands, during their occupation, destroyed and burnt monasteries and churches and thus ended all that was left of the earlier independence of the Serbian people.

A versatile folk life developed subsequently, making our history less dark than is generally believed.